

התבוננות בקולאז'ים של יערה בן דוד

ח"ג אסתר ויתקון

ספר שיריה האחרון של יערה, "סוס טרויאני מבטן התודעה" (כרמל, תשע"א - 2011), זכה למספר רצנזיות, אך אף אחת מהן לא התייחסה לקולאז'ים המשולבים בו כאל יצירות הראויות להתייחסות נפרדת.

יערה שילבה בספרה ארבעה קולאז'ים, שעוררו את סקרנותי בעוצמתם האמנותית. החלטתי להתבונן בהם ולגלות מה מעבירה המשוררת לקוראים באמצעות הקולאז'ים.

בדש הפנימי של כריכת הספר כותבת יערה ששיריה נובעים מתוך התת-מודע ומתוך האינטלקט גם יחד. אולם בקולאז'ים היא מתכננת, בוררת וממיינת, ויצירתה היא פרי מוגמר של תודעה בהירה ומודעות עצמית. את תודעתה זו אני רוצה לגלות.

יצאתי מתוך הנחה שיש קשר פנימי בין העולם המובע בשירים לעולם המובע בקולאז'ים, וגם אם אינו לגמרי מודע ליוצרת, הרי אין זה מקרי שבחרה לעטר את שיריה דווקא בקולאז'ים אלו.

ואכן, מצאתי קשר פנימי כזה, שארמוז עליו באמצעות ציטוט משפטים מתוך שיריה בפתח ההתייחסות לכל אחד מהקולאז'ים.

בכל פרק אתבונן בקולאז' אחד, ואנסה להאיר את משמעותו, הן בפני עצמו והן בהקשרו לשאר הקולאז'ים.

בסוף מערב, 2008

בלילות אני הודפת מגדלים

והם מרעידים חוזרים

עם זניית הסטייה (עמ' 67)

כל מי שלמד במערכת החינוך הישראלית נזכר מיד, בקוראו את שם הקולאז', בשיר הגעגועים לציון של המשורר יהודה הלוי, בן תור הזהב בספרד: "לְבִי בְּמִזְרַח וְאַנְכִי בְּסוֹף מַעֲרָב, אֵיךְ אֶטְעֶמָה אֶת אֲשֶׁר אֶכַּל וְאֵיךְ יַעֲרֵב."

"מערב" בשירו של הלוי פירושו ספרד – עשירה בחומר, אך עברו היא גלות מאוסה. ספרד בימיו של יהודה הלוי, כשקולומבוס עדיין לא גילה את יבשת אמריקה, ייצגה את הקצה המערבי של העולם המערבי.

יערה לקחה מהשיר את תחושת המיאוס כלפי המערב, כלפי העושר המתנשא בגאווה כלפי מעלה, עושר אדריכלי, הפגנה של עוצמה הנדסית ומעוף קפיטליסטי. העיר על גורדי שחקיה היא יורשתה של רומא, האימפריה החומרית והצבאית החזקה בעולם העתיק, שקרסה תחת לחץ קל של הברברים בגלל סיאוב מוחלט, לאחר חמש מאות שנות שלטון עריץ בעולם.

שלושה מתוך ארבעת הקולאז'ים עוסקים בנושא זה בווריאציות שונות.

אני מוצאת בקולאז' זה עולם מתמוטט. עולם אורבני גדוש מגדלים מודרניים מרהיבים, שלאדם אין בו מקום. האדם לא נמצא ביצירה, שבה רק רמז לאדם כשבר, כאפשרות שלא מומשה. בעיר המודרנית המערבית, כביכול תפארת גאון האדם, הבניינים נוטים על צדם. הם עדיין לא קרסו אמנם, אבל הם יקרסו. זו רק שאלה של זמן.

בתוך המתחם הצפוף הזה בולטת מסכת פנים שבורה, זהובה, של אישה יפיפייה או בובה. זו מעצימה את תחושת הניכור הפנימי של האדם החי בעולם כה חומרי, יומרני בחיצוניותו המוזהבת. האדם החי כאן נאלץ לעטות על פניו מסכה מזויפת של יופי מוזהב, אך אינו מסוגל עוד לשאת את המסכה. היא נשברת. הפער בין המסכה לפנים גדול מדי. העושר אינו יכול למלא את הריק, את הזעקה לחום אנושי.

כל זה נגלה בבירור בקולאז' בשחור-לבן. בעולם בניינים זה אין יחסי אני-אתה, אין אחווה ואחריות הדדית. יש רק נדל"ן, צבירת עוצמה בלתי פוסקת. העיר הנוטה על צדה מזכירה לנו את מגדל פיזה באיטליה. הבניינים הקלאסיים יחד עם בנייני הזכוכית והשיש המודרניים – סופם אחד. כשם שרומא חרבה, כך תחרב גם החברה המערבית הקפיטליסטית.

אם נמשיך להתבונן בקולאז' מקרוב, נגלה מצבורים זעירים דמויי אנוש, לא לגמרי ברורים. זעירים כנמלים מול בניין הפנתיאון הענק המתנשא מעליהם. ואילו באופק העליון של היצירה מציצות פיסת שמים ופיסת ים – יצירי הטהורים של אלוהים, הנמצאים זה עם זה ביחסי גומלין של נתינה שהיא כולה חסד. המים מספקים אדים לשמים, אלו מתעבים לעננים המגיעים אל היבשה, ומורידים את גשמי הברכה או הקללה על האדמה שממנה ניזונים בני האדם, בהתאם להתנהגותם. יש קשר מוסרי בין הטבע להתנהגות האנושית, בהתאם ליחסי הגומלין בין אדם לחברו. כך לפחות היה בעבר. היום אפילו אין מסכה, אין צורך להעמיד פנים שיחסי אדם לזולתו תקינים.

הקולאז' מעוצב מנקודת מבט שצופה מלמעלה למטה, כביכול האל מתבונן במעשי בני האדם וחושב: "אֲרָדָה נָא וְאֲרָאָה הַכְּצַעְקָתָהּ..." והסוף מוכר לכולנו מסיפור סדום ועמורה בספר בראשית.

נדנדה ולגו, 2004

*באן תשוקת ההרס סוס טרויאני
מבטן התודעה (עמ' 67)*

הקולאז' נדנדה ולגו הוא וריאציה טראגית, קשה מנשוא, על הקולאז' בסוף מערב. העולם האנושי, הלא אנושי, מיוצג גם כאן על ידי בתים ומגדלים מתמוטטים, אך כאן הם מתוארים ממש ברגעי הקריסה שם הקולאז' הוא אירוניה מרה הטופחת על פניו של הצופה.

הציפיה שנדנדה ולגו מעוררים ברגע שלפני ההתבוננות בקולאז', נשברת באופן אימתני ביותר. תמימות ואושר נשללים על הסף, מול פני ילד חסרי פנים, ילד שפניו מוסתרים בחלונות לגו מוגפי תריסים. שרשרת הנדנדה אינה מחוברת, ועל כן הילד המתנדנד (באושר?) צפוי בכל רגע להישמט לארץ עם הנדנדה ולהתרסק. זוהי ילדות מופרכת. קוביות הלגו מתפזרות מכוח ההדף (של הניכור? של היאוש?) בין הבתים העפים אל התרסקותם.

רק איבר אחד שלם בגוף הילד המתנדנד, היד האוחזת בשלשלת הלא מחוברת. זו אחיזה אירונית-טרגית, כי עוד רגע גם יד זו לא תישאר עוד שלמה.

במציאות הקפיטליסטית אין סיכוי לילדות שלמה ולו לפרק זמן קצר.

במרכז היצירה נבחין במעין משולש קטן ובו פנים קטנות בשחור-לבן, ללא פרטי פנים רק קווי מתאר של מבע קשוח, מעין זעקה מרה הנשמעת מפיהם כמחאה על מציאות בלתי נסבלת.

כאן היצירה עוצבה מנקודת מבט הצופה מלמטה למעלה, כביכול מבין ההריסות של המציאות המתמוטטת.

קומפוזיציה בשחור-לבן, 2008

לְכָל מְקוֹם שְׂאֵלָךְ

צִעֲקַת הַגּוֹף קֵל וְחִמְרַת הַנְּפֶשׁ (עמ' 80)

שוב לפנינו קולאז' שהוא וריאציה על אותו נושא. אם נשאל את עצמנו מדוע ולשם מה לחזור על אותו רעיון בשלוש יצירות שונות, הרי שהתשובה ניתנת למתבונן די בקלות. כל קולאז' בודק אפשרות אחרת להצלה מן המציאות הא-הומנית של העיר המודרנית, מן החיים הנדל"ניים עד אימה. עם זאת מכל שלוש האפשרויות עולה שאין בכוחן להושיע.

בקולאז' הראשון, בסוף מערב, אפשרות ההצלה מגולמת בדמות נשית. אולם בעולם גברי, בעיר שכולה חזות של מקבץ פאלוסים המנסים לאנוס את השמים מעליהם, אין ביכולתה של האופציה הנשית להציע גאולה. היא נזקקת למסכה כדי לשרוד זמן מועט, אך גם זו סופה שבירה. התחרות, החומריות הבוטה של ההצלחה הגברית, משתלטת טוטלית על פני הגלובוס כולו. כפרים, חוות, ועיירות ננטשים, ותושביהן מצטרפים למגה-ערים ונשחקים שם עד דק או נידונים לסמים, לשיכרות, לסעד ולדמי אבטלה כל ימיהם.

בקולאז' השני, נדנדה ולגו, האופציה לגאולה מגולמת בילד. אך אנו רואים מיד, שאפשרות זו נשללת על הסף. הילד ועולמו התמים מתרסקים יחד עם העיר הגדולה המנוכרת לתושביה. גם עבור אושרם של הילדים, החברה המערבית לא תעצור ולא תשנה את ערכיה ההרסניים. כולנו מכירים את הסיסמא שהוחדרה למוחם של הורים צעירים בדורנו: "מחשב לכל ילד". לא גינת ירק לכל ילד; לא יום בחווה חקלאית, כפי שהיה לי בילדותי ברמת גן, כשפעם בשבוע היינו נוסעים מבית הספר "יבנה" לעבוד בחווה חקלאית מתחת להר נפוליון, בעבודת אדמה של ממש, והיה זה עבורי היום המאושר בשבוע; גם לא שעת התנדבות בבית חולים לכל ילד; ואף לא מוזיקה לכל ילד או שעת יצירה לכל ילד. כיום הורים מתוחכמים ממליצים כבר לא רק על מחשב לכל ילד אלא גם על שיעור בכלכלה לכל ילד, ומוטב שיעור בנדל"ן...

בקולאז' השלישי, קומפוזיציה בשחור-לבן, אני מגלה אופציה שלישית לגאולה, שעולה ונופלת גם היא: הספרות, היצירה המילולית, המגולמת בספרים המונחים זה על זה על עמוד קריאה ומעליהם משקפים נטושים. גם אפשרות זו, כאמור, לא תגאל את האנושות. הדמות הנשית הזועקת זעקה נוראה על הגשר ואין שומע לה, נאלצה לברוח מספריה הנמצאים בתחתית היצירה, כבסיס לאנושיות המוסרית, לעבר הלבירינט האפור הסוגר עליה באין מוצא. כאן יצרה לנו האמנית הסתכלות לתוך פנים הבניין, וזה זועק יאוש גמור. זהו מבוך אימתני חסר מוצא.

מדרגות לולייניות, עמודים וחללים בזוויות משוגעות שאי אפשר להתמצא בהם. אמנות פוסט-מודרנית במובנה הרע. המדרגות מוליכות אל הזעקה של מונק. יערה הכניסה את היצירה העוצמתית של מונק לתוך יצירתה לא כהתכתבות עמה. המילה "התכתבות" אינה מתאימה למציאות המתוארת בקולאז'. התכתבות היא מושג אנושי, ואילו כאן אין אנושיות. הציור של מונק משמש בבחינת תמצית סמל הבדידות והאימה הקיומית.

מאחורי האישה הזועקת על הגשר ניצבות דמויות צל מקפואות דם, וצל "אנושי" נראה שקוע במים סוערים ומבקש להגיע למדרגות כדי להינצל. אלא שבמעלה המדרגות יש סורגים. אין מוצא.

בתחתית הקולאז' מצד שמאל נראה ריבוע שחור קטן שאינו מבשר מפלט. במעלה הקולאז' מצד שמאל נראה פעמון. מה מבשר הפעמון? את צלצולי המוות, סביר להניח. מתחתיו מבנה בטון בעל פנים של דמות הרוע התמציתי, הלקוחה מסרטים מצוירים לילדים, ומתחתיו, להפתעתנו, כדור הארץ – צבעוני ויפה. מה הוא עושה שם בתוך נבכי חללי הבטון הריקים האפורים, לכוד לנצח ללא מוצא?! צבעוניותו רק מדגישה את הגורל הטרגי של האנושות על פני הכדור הצבעוני היפה. יופיו אינו מצליח להצילנו. בדידותו בתוך הלבירינט הבטוני רק ממחישה ביתר שאת את חוסר התקווה של הקיום האנושי.

שתיקה וטיפה, 2009

לא עוד יבוא

אגל טל על לחי

בשנתו של ילד (עמ' 44)

זהו קולאז' מרהיב בצבעיו ובצורות המודבקות בו. במבט ראשוני חשבתי שהוא נוצר כאנטי-תזה לקולאז'ים האחרים, ביופיו הנדיר ובפרטיו השייכים כולם לטבע ולא לחומרים האורבניים המערביים, כאילו בא לנחמנו על חזיונותיהם הקשים של שלושת קודמיו. אך במבט שני הבנתי שכל זה רק לכאורה. גם קולאז' זה מביע צער ותודעת מוות עזה מאוד, רק בסמלים אחרים לגמרי.

על פי הבנתי, קולאז' זה אינו עוסק בקריסת החברה האנושית המערבית, אלא עוסק בחלומותיה הפרטיים של האמנית. הוא מציג חלום על כמיהה למימוש של יופי, פוריות,

שפע, זרימה, הרמוניה, מיניות עזה עם חיבור ליסוד הרוחני, לשמים, לתבונה האינ-סופית המגולמת בצבעי כחול וטורקיז במרום היצירה.

טיפת הטל על העלה הירוק מסמלת את הכמיהה לחיים טהורים, להבטחה לשגשוג. העלה ממוקם במעלה היצירה, אולי כהכרזה על ניצחון החיים את המוות, ואולי לא, כי העלה קטום. אולי רק בינתיים.

מול העלה מתנשאים שני פסים שחורים אנכיים מתוך ים כהה מאוד בצבעי כתום של שקיעה. נדמה לי שהם מבשרים רעה. המוות שם עם היותו יפה להפליא. הוא נמצא בצבעם הכתום של עלי השלכת שבתחתית היצירה. הצבע הכתום מייצג מיניות; אבל כידוע, ארוס ותנטוס חוברים יחד.

דג הסלמון הארוך כנחש, המוקף באלפי ביציות, נפתח מתוך קופסת סרדינים. הנחש וקופסת השימורים מרמזים על מוות; הדג מסמל חיים ופוריות. הביציות במרכז היצירה מוקפות בעיגול, והדג הארוך חוצה אותו משני הצדדים. אולי זו הרחם הרוצה לגונן על פוטנציאל החיים. אך המוות (הנחש בגן העדן שפיתה את חוה לחטא הקדמון והמוות כעונש לחטא) בדמות הנחש מרמז שהרחם לא תוכל לגונן וללדת חיים.

רבבות הדגים הקטנים שזורמים אל עבר העלים הכתומים נראים לרגע כעכברים. יש משהו דוחה בנהירתם הצפופה, לרגעים נדמה שהם שרועים מתים בהמוניהם.

אך למרות כל הסימנים המבטאים כמיהה בחותם קמילה ומוות, אי אפשר שלא להתפעם מיופיו של הקולאז' המרהיב הזה. גדולתו בכך שהוא מצליח להחביא את המסר בתוך מראית עין של יופי טבעי וסמלי פוריות עזים.

לסיכום אומר, שארבעת הקולאז'ים מתפקדים כמראות למציאות קשה נטולת תקווה, מציאות של בדידות, עקרות, הרס וזעקה שלא נשמעת. כל זאת כדברי המשוררת ב"שיר תולעת" החותם את ספרה:

אֲנִי כוֹתֶבֶת בְּשִׁבִיל

לְהַעֲבִיר אֶת הַזְּמַן בְּשִׁיטוּטִים

בֵּין גּוּפֵי הַנְּפֹשׁ וְקוֹלוֹת

שֶׁפָּבֵר לֹא בָּאִים לְקִרְאָתִי (עמ' 93)